

ПОЛИТИЧЕСКИ И ФИЛОСОФСКИ МОТИВИ ЗА ОСТРАКИЗМА В АРИСТОТЕЛОВАТА „ПОЛИТИКА”ⁱ

Александър Бахнев

докторант към Варненски свободен университет, специалност Политология,
Факултет по Международна икономика и администрация

Абстракт: Остракизмът е особена мярка в елинистичния свят за наказване на определен начин на живот. В статията се разглеждат мотивите за остракизма – политически, философски, социални, които се откриват в „Политика”, и се подлагат на критичен анализ. Ще се покаже как за Аристотел излишеството от индивидуалистски качества води до логично отстраняване от общността.

Ключови думи: Аристотел, остракизъм, Древна Гърция.

POLITICAL AND PHILOSOPHICAL MOTIVES FOR OSTRACISM IN ARISTOTLE’S POLITICS.

Aleksandar Bahnev

PhD Student, Varna Free University, Political Science, Faculty of International
Economics and Administration

Abstract: Ostracism is a peculiar measure in the Hellenic world that serves against certain lifestyles. In this article we shall see look at the motives for ostracism, be they political, philosophical, or social, found in Aristotle’s Politics, and we will critically analyze them. For Aristotle, the excess of individualistic qualities leads reasonably to removal from the community.

Keywords: Aristotle, ostracism, Ancient Greece

I. Увод

Аристотел е от онези извисяващи се мислители, които не е нужно да бъдат представяни в общ план. Неговата значимост и днешна актуалност са аксиома за социалните изследователи. В тази статия ще разглеждаме един античен феномен, който се родее с явлението, известно днес като социално изключване. Родее се, тъй като и двата феномена демонстрират стадния инстинкт на човека – различният да напусне зрителното поле на обществото, тъй като е схващан като социална заплаха (от обществото, когато говорим за социално изключване) и като политическа заплаха (от управлението, при остракизма).

Във времето на Аристотел социалното изключване се изразява най-видимо в процедурата по остракизъм. В тази статия ще се търсят отговори на въпроси като: Какви типове личности най-често биват подлагани на остракизъм? Каква е социалната и морална логика остракираните да получат своето строго наказание? Има ли морални съображения при задействането на тази процедура? Защо остракизмът може да се обоснове политически? Както се вижда, въпросите са от политико-философски характер. Авторът има усещането, че тази процедура не е от най-известните такива в Древна Гърция, което също е повод за написването на тази статия. Последният мотив за тази статия е, че днешното популярно схващане за Атинската демокрация свързва демократичността с възможността за представяне на всяка гледна точка от страна на демоса, за *включване* на всички мирогледи в политическите процеси. Остракирането на полемичните политически актьори показва обратното: в исторически план, заплахата от политическо издигане на една или друга силна личност е давала повод на полиса и жителите му да остракират тези потенциално влиятелни политически актьори. В хода на статията ще се опитаме да установим каква е нагласата на Аристотел спрямо

крайните индивидуалисти, които безсъмнено имат някакви лидерски качества, но не получават политическа власт.

II. Остракизъм в Древна Гърция.

Какви митологеми (или пък реални принципи) съществуват в Древна Гърция, които, при неспазване и непочитане, могат да доведат до остракиране (до социално изключване)? Аристотел често определя гърците като „равни и свободни”. Дали изключителността сама по себе си, като антитеза на тази егалитарност, води до остракиране? Ако това е вярно, то всеки управник, бидейки сам или в компания на още няколко други такива (например в царското, тираничното, аристократичното или олигархичното държавно устройство), би нарушил митологемата „всички сме равни и свободни”. Ако всички бяха равни и свободни един спрямо друг, то колкото повече полисното управление се стеснява до един или група политици, толкова повече този морален принцип за равенство би се обезличил. Дали пък превъзходството на няколкото (потенциалните остракирани) не означава, че те биха били конкуренти на конюнктурата? Политическото, социално и пр. статуква определено биха били поставени в рисково положение, ако няколко човека могат да създадат легитимна опозиция. **Легитимирайки остракизма чрез личния си обществен авторитет, Аристотел по същата логика делегитимира възможната опозиция.**

Остракизмът по дефиниция е изгонване на специфичен тип лица, признати като ярко превъзхождащи другите в общността. К. Смилков пише за античната държава и общество, че „в съвместния живот на обществото щастието за един/едни се явява нещастие за друг/други; победата за един е загуба за друг.”ⁱⁱ Балансът е това, което търси старогръцкото общество. Когато взните на късмета се наклонят по посока на една-единствена персона,

цялото общество явно страда – като в игра с нулев резултат –, и това общество съответно се прегрупира по такъв начин, че спечелилият временно късмет бива принуден да напусне традиционното си местообитание.

Аристотел категоризира хората с изключителни добродетел и политическо умениеⁱⁱⁱ; те са нещо като „бог[ове] между хората”^{iv}. Тук веднага се обръщаме към началото на „Политика”, където се дава следната формулировка за хората с навици, различаващи се от масовите такива: „който не може да живее общностно или не се нуждае от нищо поради способността си да задоволява сам потребностите си, не е част от държавата, така че е или животно, или бог”^v. Т.е., ако направим паралел, две неща стават ясни: който е с несравнимо по-големи умения за самосъхранение или има силно развити организационни умения (да се справя с осигуряването на прехрана, да задоволява инстинктите си вън от държавата и пр. дейности, обикновено протичащи *вътре* в полиса) е третиран като бог (поради своите обективни качества, видяни през призмата на обикновените граждани), и който не изпитва нужда от социализация поради своята самодостатъчност, също е бог (или животно). Този житейски пример е лош за Аристотел и съвременниците му, тъй като един елитарен човек би имал много по-малки задръжки по отношение на и в сравнение със социалните си аналози. По природа човекът е обществено същество^{vi}, по изказа на Аристотел, и влиянието на елитарните човешки същества би довело до разглеждането на варианта „нека и аз опитам да се сдобия с власт” сред другите, живеещи групово и без властови претенции хора. Имам предвид, че мнозина биха поискали да се сдобият с властта и положението на елитарния, което би довело до намаляване авторитета на държавната общност, която съществува по природа.^{vii} Именно затова Аристотел, според мен, не дава аргументи срещу остракирането. Вероятната причина е, че подобен елитарен човек трябва да бъде третиран

като животно, тъй като може да „зарази“ останалите със своята елитарност и самодостатъчност. Именно с личния си живот, по мнение на Аристотел, човек може да направи обществени нововъведения. Той е убеден, че никой не трябва да се перчи с могъщество, „било на основата на приятелски връзки или на средства“, за да се запази държавното устройство^{viii}. Подобен нарцисизъм следва да бъде наказван с изпращане в изгнание, твърди философът от Стагира.^{ix} Социално-икономическите неравенства, можем да кажем от съвременна перспектива, водят до кражби, икономически престъпления, злоба и завист. Това вероятно е бил случаят и във времето на Аристотел, поради което той извисява законите, а не тежестта на личностите. Свързана с влиятелността е репутацията. Индивидите с добра репутация би трябвало да заемат почетните длъжности^x; не само влиятелните. Репутацията е заслужено отношение на обществото към индивида, а влиятелността, обратно, отношение и възможност на индивида спрямо обществото. Тук съзираме приоритета на обществото над човека.

Като цяло Аристотел не дава в „Политика“ примери от историята, които да свидетелстват за прилагане на остракирането. Донякъде изключение е случаят с Периандър и Тразибул, където по алегоричен начин се представя смисълът от наказването с остракизъм.^{xi}

Стагирит определено е поддръжник на идеята за **холизма**, особено в отношението държава – граждани: цялото е по-важно от своите части. Тази презумпция би могла да легитимира остракирането, тъй като частта (потенциалният остракиран) може да внесе социален смут и нихилизиране на традиционните социални ценности, на традиционните обичаи, нрави и нагласи, както посочихме по-горе.

Аристотел застъпва тезата за „ценността по средата“ като морален ориентир.^{xii} С това той има предвид, че всяка ценност е най-добродетелна,

когато нито има излишък от нея, нито тя почти не е налична. Един проблем с остракирания е, че той е имал излишък от такива качества, които застрашават ценностната сигурност на гражданите на полиса. Ако всеки се стреми към прекомерно богатство, приятели и/или сила, то общността би се разпаднала поради отслабване на социалните връзки и нарцисизъм. Още повече, че приятелството е обществена ценност във времето, когато Аристотел пише.^{xiii} По отношение на ценностите, щастливият живот се удължава при излишество от морал и разум^{xiv} – две съставки, за които няма горна количествена граница. Проблематична е по-скоро тяхната липса или недостатъчност, които се явяват допълнителен мотив за остракиране.

От етично гледище, за Аристотел качествата на остракирания се доближават до тези на аристократа. Проблемът е в количеството от добрите качества, т.е. доколко остракираният е имал добродетел. Разликата между аристократа и обекта на остракиране е, че първият е намерил количествената междина в добрите качества, а остракираният е имал твърде много от облагодетелстващите качества, които, събрани заедно, представляват социално зло. Очевидно е, че остракирането е крайна мярка за наказание на отличаващите се индивиди. Очевидно е и, че това е патова ситуация за тези „сгрешили“ лица, които са възпитали или са били възпитани в тези свръхкачества; патова, тъй като историческото развитие ги е довело до различен жизнен стандарт и от ценности, от които трудно биха се лишили. Характерологичното им развитие е станало утвърден житейски и социален факт. Тук може да се запитаме, обратима ли е акумулацията на тези индивидуалистски свръхкачества? Възможно ли е потенциалните остракирани, например, да раздадат своето богатство, да занижат контактите с другите, да напуснат политическата сцена? Аристотел не дава исторически примери в „Политика“ в това отношение, нито пък разглежда такава

хипотетична ситуация на смирение или разкаяние. Остракираният се разглежда в черно-бели цветове: неговото наказание е строга последица от аномичните му качества и тенденции.

От политическа гледна точка, превъзхождането е опасно и за властващия/властващите, независимо дали последният е цар, тиранин или друг. Поради своята сила или социални връзки, превъзхождащият би бил алтернатива на политическото статукво. Парадоксално, държателят на поста цар има пълното право да превъзхожда останалите^{xv}, което затвърждава представата, че обществената (а и личната) съдба на всеки индивид се определя от заеманата позиция в политико-обществената уредба. Защо царят може да е превъзхождащ, а един не-цар не би могъл или не би трябвало да бъде?

Аристотел говори и за това, че „изключително красивия, силния, благородния, богатия“ [...] трудно следват разума”.^{xvi} Има се предвид, че всички тези особености водят по-скоро до емоции (pathos) у необикновения, а не до разумни негови отсъждания (logos). Подобен даровит индивид може да има и извънредни искания по отношение на установената власт, т.е. да предяви властови претенции, на база на нарцистичност и недостатъчно добра преценка за политическата обстановка. Аристотел говори за случаи, в които военачалници се опитват лекомислено да свалят своите монарси, тъй като са обладани от чувство за могъщество и имат занижена представа за реалните си възможности.^{xvii} Тук отново срещаме у претендентите за власт излишък от качества, т.е. нереалистично одързостяване, което води до грешни житейски преценки.

Крайната народна власт (крайната демокрация), твърди Аристотел, приема формата на монарх^{xviii}; а монархът не желае конкуренти – логично е народните маси да остракират в това държавно устройство, да се стремят да

намалят силата на конкуренцията. „И двете [демокрацията с управление на народното събрание и тиранията – б.м.] господстват деспотически над по-добрите, решенията на народното събрание при демокрацията са както указите при тиранията и народният водач и ласкателят са едни и същи и съответстват един на друг.”

„[Б]елег за добро смесване на демокрация и олигархия е това едно и също устройство да може да се нарече и демокрация, и олигархия.”^{xxix} За Аристотел най-правилната форма е смесеното управление, което е на средата между олигархията (властта е на богатите) и демокрацията (властта е на свободните, т.е. всички имат право да участват в управлението, без значение от богатство). Ако един човек е с излишък от елитарни качества, той би изградил монархично или династично управление.^{xx} Защо обаче излишъкът от елитарни качества не е стабилна основа за управление? Аристотел казва по този въпрос, че за **”изключително красивия, силния, благородния, богатия [...] е трудно да следват разума.”** Те стават „твърде високомерни и големи престъпници [...] поради високомерие [...]” И още: “Тези, които са прекомерно надарени от съдбата – със сила, богатство, приятели и други подобни, **ниито желаят, ниито умеят да се подчиняват** (и това им е присъщо още от къщи като деца – поради разкоша, в който живеят, и в училище не са придобили навик да се подчиняват)”. За Аристотел „който иска да управлява добре, трябва първо да бъде подчинен”.^{xxi} Тук е един от проблемите, свързани с остракираните. Освен това, те „не умеят да се подчиняват на никаква власт, а само да управляват с деспотична власт.”^{xxii} Т.е. властолюбецът би тласнал обществения строй към деспотизъм. И, освен това, „общността почива на приятелството”. Ако един или няколко свръхбогати човека управляват, те не биха имали трайни приятелства, тъй като мнозина обикновени хора биха се стремили да имат собствеността им, биха ги ласкаели с цел лична облага,

която облага намира израз в опити за оказване на влияние върху политическите решения на властника, по този начин хвърляйки полиса в политическа несигурност. Един властващ трябва да бъде особено внимателен към близкото си обкръжение.

Аристотел посочва, че „който не може да живее общностно или не се нуждае от нищо поради способността си да задоволява сам потребностите си, не е част от държавата, така че е или животно, или бог”^{xxiii}. Така надареният със сила, тъй като не му е необходим другар в набавянето на прехрана поради своята физика, намалява своите социални контакти – той не изпитва нужда от тях. Можем да предположим, че такъв човек би представлявал заплаха за установения ред, тъй като надареният със сила, както и други с подобни качества, биха могли да свалят от власт всеки действащ режим. По отношение на дихотомията бог/животно: вероятно докато един свръхсилен човек живее в полиса, той би бил боготворен, тъй като дава възможности за алтернатива на утвърдената политика, в случай, че масите решат да свалят някой несправедлив властник. Тогава подобен тип човек би бил полезен като водач на масите, като човек с политически знания. Затова именно той получава този сакрален статус, бидейки възможен проводник на политическа промяна, ако такава промяна се осъзнае като нещо необходимо от народа.

От друга страна, с изхвърлянето на тези физически и социално надарени лица от общността (*остракирането*), техният образ се променя коренно: те стават животни в очите на другите, зооморфират. За тази деградация могат да способстват всички системи на обществото, от историческите разкази на историците до поуките, предавани от родители на деца.

Подобен е сценарият при богатите и при онези с многото приятелства. Както Аристотел сам казва, те са свикнали с разкоша и трудно се подчиняват;

имали са наднормено количество свободно време. Въпреки, че свободното време е условие „и за зараждането на добродетелта, и за обществените дела“^{xxiv}, всяко нещо в своите абсолютизирани размери не води до нищо добро. Можем да спекулираме, че излишъкът от свободно време е именно предпоставка за провалени добродетелни качества, като свободното време е само цел (praxis), която не води до нищо ползотворно (т.е., не е позитивен в етически смисъл poiesis – не води до сформирани на положителни добродетели). Аристотел обръща специално внимание на различни места в „Политика“ на свободното време (на гръцки σχολή; латинизирано като skhole). То трябва да е налице при всички, и трябва да се развиват умения за неговото правилно ползване. Удоволствието, щастието и блаженството идват при тези, които разполагат със свободно време.^{xxv} Остава съмнението обаче, че skhole се цени заради по-скоро заради себе си, а не заради някаква специфична дейност. Вероятно наличието на skhole е една от причините древногръцките граждани да се разграничат от робите, като последните не разполагат с възможност за свободно време. Защо обаче в един случай skhole води до предпоставки за остракиране, а в друг е белег за свободен човек? Вероятно, както и при другите качества, количеството свободно време не трябва да надхвърля определени граници. Както и на други места, тази преценка е силно субективна.

Още в ученическите си години, бъдещите остракирани свикват с това да имат, да притежават, в условия на ранно съревнование със своите съученици. Разглезеният бъдещ политически актьор вероятно би имал самочувствие, което не би му дало правилна преценка за актуалните политически събития. Такива хора се преориентират към управление посредством деспотична власт, казва Аристотел в „Политика“.^{xxvi} Тази хипотеза, за **трансформацията на държавното устройство в тирания**, е

един от най-силните аргументи на Стагирит в полза на остракирането. В кн. 5, гл. 7, той осведомява например как Павзаний, който бил назначен за стратег в Персийските войни, вероятно повежда бунт, за да стане монарх.^{xxvii} Тиранията се характеризира, за Аристотел, с преследването на удоволствия и богатства. Това съвпада с общия профил на подложените на остракиране: те са имали достъп до материални блага и до удоволствия, като последното включва воденето на приятелски отношения с други бележити личности, т.е. стигане до връх в обществото. От днешна политическа гледна точка, подобни индивиди могат и да свалят от власт един тиранин, тъй като имат достатъчно време за заговорничене със съмишленици; притежават финансови средства, за да си купят военна техника, както и да подкупят личната стража на властващите. От гледната точка на тиранина, остракизмът върши работата по отстраняване на претенденти за властта. Освен това, **ако остракирането не се извърши, можем да предположим сдобиване със и установяване на лична власт (автокрация), където не се властва посредством закони – нещо, което Аристотел нееднократно посочва за неправилно.**

И още: за Аристотел целта на държавата трябва да е да има „колкото може повече [...] равни и подобни граждани”^{xxviii}, което е свързано с изграждането на приятелски взаимоотношения в общността. Това приятелство е невъзможно там, където има силно поляризирано общество, т.е. в общества с управление от силни личности (тези с физическата сила, богатството, „приятелството”), и раболепничество от страна на управляваните. Обратно: за Аристотел най-добрият състав на държавата са обикновените граждани – и още повече, онези, които са равни помежду си. Само така е възможна оптималната политическа система, в която мирът и сигурността са естествено следствие на приятелските взаимоотношения, на близостта в ежедневието на гражданите. Връщайки се към темата на това

съчинение, за Аристотел социалните величия са не само ненужни, но и вредни по отношение на тази дружеска атмосфера, тъй като биха станали повод и/или субект на спорове. Ако разширим анализа, тези социални величия^{xxix}, ако получат политическа власт, биха били разглеждани от обикновените граждани или като богове, или като животни, както цитирахме Аристотел преди малко. Богове – за поддръжниците си, животни – в очите на опонентите.

Свързана с последната точка е историческата страна на въпроса. В старогръцкия език думата *stasis* (стазис) има особено място и значение. От една страна, тя означава „политическа позиция”, от друга това изразява понятия като „партия, сформирана с подривни цели”, „несъгласие”, „разделение”, „гражданска война” и дори „революция”.^{xxx} Причината това понятие да фигурира в настоящия анализ е, че *stasis* сигнализира страх от повторение на предишни политически кризи, в които народът е бил разединен. Логично е да помислим, че Аристотел също би се съгласил, че гражданската война е социално зло, което трябва да се ограничи. Затова и вероятно остракизмът не носи негативни отенъци в „Политика”, тъй като един лидер може да тласне своя полис към гражданска война или най-малкото към социално разединение; даден лидер в Атина би могъл, хипотетично, да повтори историческия опит от предишни стазиси. Вероятно заради това Аристотел не предлага аргументи против буквата и духа на процедурата по остракизма. Освен това, Стагирит посочва, че бунтовете възникват и се организират главно поради преследването на равенство.^{xxxi} Властта на един необикновен може да стане мотив за социални брожения, когато демократично настроени хора (тези, желаещи овластяване на свободните граждани) решат да изравнят своя икономически (поземлен, финансов, социално-символен) статут. Ето още една причина Аристотел да ограничи по философски пътища политическите възможности и моралните основания за

политическо участие в управлението на онези личности, които биват остракирани.

Аристотел твърди, че при наличие на *един* свръхдобродетелен човек (говори се в единствено число, т.е. вероятността за срещане на повече от един такъв в едно и също време е малка), би било прекрасно той да бъде следван от другите, както и би било справедливо да му се подчиняваме.^{xxxii} Ние, при възприемането на този пасаж от Аристотел, трябва да си дадем сметка, че е възможно хората от народа да нямат възможност да преценят *сами* кога една превъзхождаща личност е истинска добродетелна и кога само изглежда такава; те може да не разберат правилно намеренията на един злонамерен политик или бъдещ политик, както например става през 20 век в редица държави. Изглежда, че именно това е една от причините Аристотел да не дава аргументи срещу остракирането, а по-скоро да се съгласява с тази практика.

Защо остракирането е политически ефективно? На първо място, Аристотел цитира случаи, в които при действаща аристократична или царска форма на управление, желящите да станат лидери вдигат бунтове. Причината за бунтове може да е лична (както, например, Лизандър не бил уважаван от царете^{xxxiii}) или институционална (в аристокрациите главните политически постове са малко^{xxxiv} и няма техническа възможност за овластяване на бъдещи лидери). Като остракират водачите на бунтове, естествено се ликвидират и самите социални движения, целящи преструктуриране на политическото.

Доколко обаче масите схващат необикновения като притежаващ истинно по-големи по достойнство качества, т.е. че е справедливо да заема ръководната длъжност? Не е ясно от Аристотеловите писания в „Политика“ какво става, когато един необикновен натрупва последователи, и едва после е остракиран – какво точно се случва с поддръжниците му; дали и те го

следват в обществен план, т.е. дали им се налага някакво конкретно наказание за тяхната подкрепа.

III. Заключение

В заключение и като генерален извод, за Аристотел остракираният винаги е носител на противообществен потенциал. Неговото остракиране се одобрява от Аристотел, и той е повече от положително настроен към тази мярка, най-малкото като не дава аргументи в обратната посока. Ярките индивидуалисти не могат да се впишат в социалната среда на Класическа Гърция, което е продиктувано от опасността да превърнат или да се стремят към израждане на обществения строй в тиранично управление. Това може да се стори изненадващо за някои, които свързват класическия период на Гърция с индивидуализма – както, по разпространеното мнение, хората по време на Ренесанса преоткриват индивидуализма в живота в Древна Гърция.

Един недостатък на „Политика” е, че не посочва къде да се тегли чертата между аристократите и тези, които трябва да бъдат остракирани. Кога едно индивидуално качество е от полза на полиса, и кога то става толкова интензивно, че трябва неговият носител да бъде прогонен.

При Аристотел е постоянно видима идеята за холизма – цялото стои винаги над стремежите на гражданите. Това цяло трябва да управлява чрез закони, които да регулират отношенията между гражданите. Проблемът, изглежда, е че едни хора биха царували както сметнат за добре, а не на база на добродетелната етична среда или на законодателство. Този проблем очевидно е релевантен и днес, когато политическите лидери получават обществено доверие на база на външни показатели (умение да убеждават народа, скандали и „шоу”, видимост в медиите, дори чиста физическа атрактивност – например женският електорат на даден мъж-политик), както

и на емоционалност от страна на избирателите. Остракизмът днес, в либералните демокрации, обаче се измества от доброволното напускане на политиката от компрометираните политици. Само по този начин политическата класа би запазила доверието, което народните маси ѝ отдават.

ⁱ Всички грешки в статията трябва да се отдадат на нейния автор.

ⁱⁱ Смилков, К. Историческият шанс на агонистиката като коректив на политиката. В: „Митове – идеология – история. Десети юбилейни понтийски четения, Варна, 14-15 май, В., 2004.

ⁱⁱⁱ Аристотел, Политика:1824а, стр. 87.

^{iv} Аристотел, Политика:1824а, стр. 87.

^v Аристотел, Политика: 1253а, стр. 6

^{vi} Аристотел, Политика:1253а, стр. 5.

^{vii} Аристотел, Политика:1252b, стр. 5.

^{viii} Аристотел, Политика:1308b, стр. 155.

^{ix} Аристотел, Политика:1308b, стр. 155.

^x Аристотел, Политика:1308b, стр. 156.

^{xi} Тиранът Периандър отправил съвет към Тразибул, тиран от Милет от 7 век, да отреже стърчащите класове, тъй като „винаги трябвало да се премахват гражданите, които превъзхождат останалите.“. Вж. Аристотел, Политика:1311а, стр. 161.

^{xii} Аристотел, Политика:1295а, стр. 118. „Добродетелта е една среда“.

^{xiii} К. Смилков обрисова Аристотел като философ, за когото „приятелството е основополагащия ключ не само за философстването, което той не изтъква, а за самата държава и за държавническото изкуство.“ Вж. „Митове – идеология – история...“:2004, стр. 245.

^{xiv} Аристотел, Политика:1323b, стр. 195.

^{xv} Аристотел, Политика: 1289b, стр. 103. Тук се говори за „голямото превъзходство на царя“.

^{xvi} Аристотел, Политика :1295b4-6. Стр. 119.

^{xvii} Аристотел, Политика:1312а, стр. 162-163.

^{xviii} Аристотел, Политика:1292а, стр. 109.

^{xix} Аристотел, Политика:1294b, стр. 116.

^{xx} Аристотел, Политика:1302b, стр. 141.

^{xxi} Аристотел, Политика:1333а, стр. 218.

^{xxii} Аристотел, Политика:1295b, стр. 119.

^{xxiii} Аристотел, Политика: 1253а, стр. 6.

^{xxiv} Аристотел, Политика:1329а, стр. 208.

^{xxv} Аристотел, Политика:1337b, стр. 233.

^{xxvi} Аристотел, Политика:1295b, стр. 119.

^{xxvii} Аристотел, Политика:1307а, стр. 151.

^{xxviii} Аристотел, Политика:1295b, стр. 119.

^{xxix} Аристотел нарича възникването на честолюбието „зло“, което трябва да се открие още в зародиш от държавника. (Аристотел:Политика:1308а, стр. 154).

^{xxx} Berent, Moshe. „Stasis“, Or The Greek Invention of Politics“. В: *History of Political Thought*, Vol. 19, No. 3 (Autumn 1998), pp. 331-362, стр. 331. Издател: Imprint Academic Ltd. В статията

М. Берент цитира М.І. Finley, "The Athenian Demagogues", в: *Democracy Ancient and Modern* (London, 2nd edn., 1985), стр. 44. Първоначално е отпечатано в "Past and Present", 21 (1962). В допълнение М. Берент цитира Andrew Lintott, "Violence, Civil Strife and Revolution in the Classical City: 750-330 BC (London and Canberra, 1982), стр. 34; както и D.L. Loenen, *Stasis* (Amsterdam, 1953), стр. 1.

^{xxxi} Аристотел, Политика:1301b, стр. 138.

^{xxxii} Аристотел, Политика:1325b, стр. 200.

^{xxxiii} Аристотел, Политика:1306b, стр. 150.

^{xxxiv} Аристотел, Политика:1306b, стр. 150.